

Természet és líra

Megyek a mélyúton, föl a zámolyi szőlőhegyre. A magas partoldalokról csihatagos bokrok hajolnak fölem s tartanak árnyékot. Itt-ott egy-egy elbitangolt meggyfa, szilva és diófa lombja is begomolyog az út fölé s ettől még sűrűbb, még áthatolhatatlanabb a zöld boltozat. Az az érzésem, hogy nem is közönséges dülőlúton kaptatok fölfelé, hanem egy szelíden kanyargó zöld barlangban, ahová csak helyel-közze szüremlik be kevéske napfény.

Suttyó koromban is ezt a szőlőhegyi mélyutat szerettem legjobban a határ sokféle dülőlútja közül. Különösképp nyáron. Ha jöttem mezítláb a hegyre cseresznyéért, szilváért, barackért, vagy ha ebédet hoztam apámnak és a nénémnek, itt mindig elfogott az áhítat. Mintha templomba léptem volna. A bolthajtásszerűen összeérő lombok alatt egyszerre csönd lett. Az egész hegyben visszhangzó karóverés lármája ide nem hatolt be. Seregélyek, lepkek, rigók itt nem röpdöstek. Méhek, dongók, rózsabogarak, szitakötők itt nem zsinatoltak. S maga az agyagos út a legperzselőbb nyárban is hűvös maradt, mint a templomok földje és köve. S a fű is délig, délutánig harmatos.

A meghatódás tehát nem is egészen lelki eredetű volt bennem, hanem testi: a meztelen suhanc talp élt át előszörre valamiféle neki való, édeni üdvösséget s az idegvégződéseik révén az közvetítette ezt a már-már vallásos élményt a test minden porcikájának. Tovább fonva a hasonlatot, rezzenés nélkül állíthatom, hogy a megperzselődött legelő, az átforrósodott por és az átforrósodott mészkövek világa után ez a mélyút maga volt a vigaszt kínáló túlvilág.

Akkor még tíz-tizenkét éves fejvel, gyanútlanúságom szűz korszakában, egyáltalán nem sejtettem, hogy valamikor majd verseket fogok írni. Verseket, amelyekben a természet az érzékiség titkos hatalmával versenyezve jelenik meg, hol üdén, hol füledten s elégikusan, hol egy dúvad tombolásával. Negyven év elmúltával ma már tudom, hogy így van. Tudom, ha kísért, ha zsarol, ha fenyeget a világ, az érzékeimen át úzi ezt velem. És lekenyereznem is így szokott. Mintha egy kis Rousseau kuporgott volna a bőröm alatt serdülőkoromtól kezdve. S negyven év után ma már azt is látanom kell, hogy ezt az érzékenységet mozgósító fogékonyság itt, ebben a lombokkal hajazott mélyúton foganhatott és izmosodhatott meg bennem, mert járhattam én azóta őserdőben, narancskertekben; Kuba, Amerika, Kanada, Svájc, Grúzia, Erdély, Lengyelország magas hegyeiben, járhattam Finnország vándorszikláinak között, melyeket a lustán mozgó gleccserek toltak maguk előtt: csodálkozásaim és az égbe nyúló képzeteim alján, a természet őselményeként, ennek a mélyútnak a hűvössége és ünnepélyessége támadt föl sejtjeimben újra és újra. Mintha nem a fejemmel, hanem a talpammal, a bőrömmel emlékeznék és gondolkodnék.

Lehet, hogy kissé útszélien hangzik, de a bennem munkálkodó lírai érzék kialakulásában a kultúránál is fontosabb szerepet kaptak a nagyhatalmú ingerek: a föld és a láb érintkezése s ennek nyomán minden más érintés. A verseimbe ma is csak olyan ecetfa, diófa, fű, bokor, sóskalevél, la-

pulevél, árvalányhaj s bazaltkő kerülhet bele, amelyet láttam, körültapogattam, kézbe vettem, sőt nemegyszer megízleltem.

Az a panteizmus tehát, amelyet oly gyakran emlegetnek verseim kapcsán a kritikusok, hol a nyár-szeretetemet, hol a hó-őrületemet emelve ki, távol áll minden filozófiai rajongástól vagy széptani eltökéltségtől. Távol a Zöldek természetvédelmi és politikai küzdelmeitől is. Eredendően élményszerű és tapasztalati. Amiről én csak tudok, mert olvastam vagy hallottam róla, nem tudok igazán. Megtanulni csak azt tanulom meg, aminek örültem már, vagy amitől szenvednem kellett. Sajnos, a képzeletem is túlon túl földhöz-, akarom mondani tárgyhozragadt. Ott képes csupán fölemelkedni, ahol kapaszkodót talál. A Jákob létráját, persze, bármikor magam elé képzelem, de csak galambósz színűre kifakulva és olyan létrafokokkal, amelyeken én lépkedtem föl a fészerpádlásra tyúktojásért vagy zsuppkévéért. Ezek a létrafokok akácfaéből vannak, apám faragta őket gömbölyűre.

*

Ha átszítalom magamon verseimet, egyetlen egyet se találok köztük, amelyiken ne surrant volna át egy rigó, egy fecske, egy galambcsapat; amelyikben ne verődnének össze piros szőlővesszők a szélben, vagy ne sütné őrjási nap és ne szakadna a hó. Annyi bizonyos, hogy amit az a sokat emlegetett mitológiai múzsa súgott, sose volt több homályos érzésnél. Annyi volt csak, mint egy ablakmegkocantás vagy titkos kongatás a szívben. De ahhoz, hogy a múzsa súgása ne maradjon pusztá érzet, bebábozódó töredék, ellenkezőleg fejlődjék és egészüljön ki, az anyagot és a tápanyagot is, a helyszínt, a díszleteket, a tárgyiasság csöndes mámorát általában a természet kölcsönözte nekem. Ha örömet, ha gyászt, ha elragadtatást, vagy ha kozmikus érzést szerettem volna kifejezni, sose bíztam rá magamat dagadó vitorlájú nagy szavakra, inkább olyan megfogalmazásokat kerestem, amelyek szemmel is fölfogható áhítatot jeleznek. Például nyári éjjelekről olyat, hogy: Hold röntgenezi éjszakánként a nyúlánk mákot. Vagy: „jegenyefáim csúcsáról belelátni az égbé”. Sőt, az elvonatkoztatás pereméig imbolyogva olyat is, hogy a „lelassuló szív alól elköltöznek újra a fecskék”.

Mit is akarok ezzel sejtetni és bizonyítani? Azt, hogy még a halál közele, az idő múlása vagy a nagy térbeli távlatok érzékeltetésekor is első, ösztönös mozdulatommal a természethez fordulok. Ő az én mércém, viszonyítási rendszerem, példatáram, metaforabányám, metaforaraktárom, érzékenységem közege. A nyelvet üdén tartó harmat is valahonnan a hajnali egekből ereszkedik alá.

S éppen ezért, néha magam is elcsodálkozom azon, hogy a természet, ez a roppant érzéki száj, ez a forgató és táncoltató örvény nem nyelt eddig magába. Pedig a romantikából kifejlődő természetlíra időről időre új költőket fog magának kötéllel, klorofillzöld zászlai alá. S amikor toborzó kedve épp föltámad, sose véletlenül és sose szeszélyből támad föl, hanem veszélyérzetből. A befogott költők kivonulnak a társadalomból s tüntetően hátat fordítanak neki. A természet ilyenkor szelíd vagy nyers idillek otthonává változik, mint Csokonai A tihanyi ekhóhoz című versében, de megesik az is, hogy búvóhelyé, nádassá, Bakonnyá vadonodik, ahogy különböző korok szegénylegényeinek a valóságban is azzá vált. Hisz semmi sem alkalmasabb nála elrejtőzésre és szimbólumteremtésre a lírában.

Legjobb példája ennek a XVI. és a XVII. századi virágének-költészet. A finomabb fajtája egyenes folytatása még a trubadúrköltészetnek, amelyet valamiféle keresztényi romantika szült, a vaskosabbja viszont már újabb hajtás.

A kor: a reformáció kora. Válságok és megújulások gyötrető ideje. A lelkek fölött két egyház: a nagyhatalmú katolikus és az ellene föllázadt protestáns háborúzik egymással. Ezen belül többféle Isten-felfogás, Krisztus-tan, üdvösségeszmény. Az élőknek vagy így, vagy úgy, hitbelileg és erkölcsileg is választaniuk kell. Könnyű választása természetesen senkinek sincs, mert minden döntés ellendöntés is egyben. Vérremenő kihívás. Ilyen időkben — saját tapasztalatainkból is tudjuk — törvényszerűen megszületik a terror. Az egymással hadakozó felek hatalmasai árgus szemmel figyelik alattvalóik életét: nem érik-e tekintetükben árulás; laza és feslett erkölcsi életükkel nem csúfolják-e meg választott közösségük eszményeit, tekintélyét.

Ilyenkor csak kicsit is kihúzódni vagy elmenekülni az életellenes fegyverem alól, az embernek csupán egerutak kínálkoznak.

Ilyenféle menekülési módnak ítéltjük az egész virágének-költészetet.

A világiasodó városi polgárság egy része, s a társadalom peremén élő diákság torkig töltekezett már mindenféle kárhozzátással és tilalommal. Megelégtelve az egyház szigorát, csöndes szabadságharcba kezdett saját érzelmi jogaiért. A virágénekek e szelíd föld alatti harcnak a dokumentumai. Az énekeket szerző neves vagy névtelen költők nemcsak a könnyen gyanúba keverhető szerelmi szenvedélyt tudták fák, virágok, madarak nyelvén elmondani, hanem még a testi vágyakozás bűnös suttagásait is:

*Éva, szívem, Éva
most érik a szilva,
terítve az alja,
szedjük föl hajnalra.*

A virágénekekben a természet inkább csak álarc volt, hasonlóan azokhoz a valódi álarcokhoz, amelyeket később, a rokokó korszak farsangi mulatóságain az arisztokrácia és a polgárság viselt.

Vagyis nem totalizálódott oly módon, ahogy az esztétikailag jól körülhatárolható, modern természetlírában.

Karl Krolow, a kortársi német líra egyik vezető alakja hosszú és alapos tanulmányt szentel a modern költészetben lezajló elszemélytelenedési folyamatnak s ezen belül a végletekig csigázott természetlírának. Ő ugyanis szoros összefüggést lát közöttük. Ha a költő valami miatt nem akar önmagáról beszélni, kivetítheti minden érzelmét, minden lelki félelmét vagy zavarát az élő és élettelen természetre. Kivetítheti és személyiségét elveszítve föl is oldódhat benne. Saját Énje helyett megkapja ugyan a világ-mindenséget: ásványok, fémek nyelvét; sárga borostyánkő-koporsóként, amelyekben millióéves bogár fekszik dermedten és a millióéves idő, de a versben előbb-utóbb bekövetkezik a meghasonlás, mégpedig végzetesen, mert minél mámorosabban a vegetációt beszélgeti a költő, annál inkább összezsugorodik az ő világa. Végül mindennek lesz sorsa, küldetése: a tengeri uborkáknak, a csikóhalaknak, a mezei poloskáknak, a háborús lovak elrothadó térdének, a mocsár zöld fátylait emelgető kezeknek, csak neki nem.

Látszatra tehát bármilyen gazdag lehetőséget kínál is a természetlír,

gazdagsága aprólékosságba, vagy éppen patetikus leltározásba torkollik. Egy ideig így is lenyűgözhet bennünket, de a lírai énről leszakadó természeti versekben, közegellenállás hiányában, törvényszerűen bekövetkezik az elrákosodás folyamata. Nem lévén központi erő, a kis különálló szerkezetek kristályfegyelme megszűnik s az egész szelleme helyett a részletek veszik át a szót, s ezek a részletek aztán osztódással szaporodnak.

Az európai költészet olyan irányzataiban, mint amilyen a szürrealizmus, a futurizmus vagy az expresszionizmus volt, ha kétségbeesve, ha dacosan is, cselekvővé vált az egyén. A XX. századi európai természetlírában viszont a természet vált azzá s az egyén pedig az elszemélytelenedés felé halad.

A magyar költészetben talán azért is, mert az idők folyamán kevesebb költői „ideológia”, manifesztum született, mint a franciáknál vagy a németeknél, egyértelműen körülhatárolható természetlíra, egészen a század közepéig nem eresztett mély gyökereket. Azóta is egyedül Juhász Ferencet fonta be eltéphetetlen, vastos indáival.

Nem szabad elfelejtenünk, hogy igazi és hatalmas ellenállásból született meg az ő őserdő-természetű költészete. Az ötvenes évek sorvasztó szarhárában ő a boldog és boldogtalan tenyészet milliárd gyökerű, milliárd rezdülésű világát fordította szembe. A burjánzó világegyetem-csodát, a „magna naturát”, amely nem ismeri a kopárságot; amely szakadatlanul lüktet, rügyezik, ráng, morajlik, hervad, párolog, óceáni orgazmusokkal ad hírt magáról, de amely a meghitt, emberi csodák kigyöngyözésére képtelen.

A Tékozló országban ez a természetlíra prométheuszi cselekedet. Ő nem a tüzet, hanem a látomásokat lopta le számunkra az égből. Ennek, s még néhány hatalmas arányú művének volt hőse: ő maga. Dózsa-akarát, Dózsa-tűz, Dózsa-fájdalom, Dózsa-örület, jéggel beablakozott erdők mindenség-csillogása, a Történelmet kardjával fölszántó halál. De a Gyermekdalok főhőse már nem ő, ha jól sejtem egy vers-világegyetemet létrehozó eltökéltség. Istent utánzó gesztus, amely Isten-kísértésével mindenkor lenyűgöz, de amelyből az emberi arányok teljesen kimaradnak. Illetve Juhász mindezt átutalja a terészetre: a makrokozmoszra, a mikrokozmoszra s a bennünk szétolvadó kultúra nyomelemeire. Mintha a mindenségben lejátszódó omlások, romlások azonosak volnának az emberi lélekben lejátszódó drámákkal. Az emberen kívüli katasztrófák sose válnak katartikussá. Azokat csak elgondolja az egyén, de nem éli át.

Juhász, a fogalom zárt, esztétikai értelmében nem természetlírát teremt, hanem mindenséglírát, de a nyelvi vegetációtól kezdve a növények, ősvarovok, fémcsőllag-lemezek mámoros katalogizálásáig, vagy a tűzőzön-izzású képzetektől a személyiség fölfalatásáig pontról pontra a természetlíra módszerét követi már-már öntudatlanul is. A mitológiai kimeríthetlenség bűnébe esve Juhász olyan emberfölötti célokat tűzött maga elé, amelyek bármelyik lángelmének a dicsőségére válhatnának, miközben el is torzítanak a leszívósabb lángelmét is. Juhász az idegeiben, a sejtjeiben, a kivételes tehetségében feszülő csodát hagyta elburjánzani, dantei méretű félreértések közben. Lemondott lírai énjéről, erről a legkiszolgáltatottabb emberi adottságról, mert azt hitte, hogy a hatalmas objektivitás majd közelebb viszi őt az istenüléshez. Sajnos csak a méretek növeléséhez vitte közelebb s valamilye fennkölt monotóniához.

Nincs, és nem is igen lehet Juhásznak nagyobb tisztelője nálam. De talán szomorúbb kritikusa sem. A világ egyik legtékozlóbb költőjét kell lát-

nom benne, aki úgy bánik anyagával, kincseivel, mint a XX. századi fehér civilizációjú emberiség ezzel a földgolyóval: halmozza rajta a megbámulnivaló dolgokat, de közben kiirtja róla a csöndet, a meghittséget. Fogyasztja s rontja az élethez szükséges levegőjét s ezzel a fonák mohóságával saját fuldoklását készíti elő.

Juhász természetlírára alapozott mindenséglírása egy Pierre Reverdy-gondolatot idéz emlékezetembe, jó harminc esztendő távlatából. Ezt olvastam valahol tőle s mélyen magamba is véstem: „A művészet és a költészet azért van, hogy a természetből merítse, amit a természet nem hoz létre.”

Köznapra nyelvre lefordítva: ne versenyezzen vele, s ne is utánozza eltökélten, mert a végletekig hajszolt naturalizmus akkor is naturalizmus marad, ha kilép a föld nehézkedési köréből, vagy ha sáska fölbontható szemébe költözik bele.

*

A magyar költők közül Ady az egyetlen, akit nem érdekel a természet. Ha egy egész orgonásdomb illatozna is ablaka előtt, vagy ha őszi erdők cézári vöröse tárulna elé országnyi nagy területen, ő akkor is átnézne rajtuk. Unottan? Fásultan? Álszent közönnyel? Mindenesetre meghökkenítő érzéketlenséggel. Benne egy nádassal övezett tó, egy bolondító hársfasor, egy szemet lenyűgöző hegylánc sose érzi a képzeteket ébreszt. Mégcsak nem is tárgyszerűt, kopárat, de mindig szimbólummá alakulót.

Ennyire élmény nélkül nevelte volna föl s engedte volna el a szülőföldje: a hepehupás, vén Szilágy, a versekben megénekelte Avar domb, a pocsolyás Ér és az ősdicsőséggű Kraszna-árok? Szinte hihetetlen. Lehet, hogy magasba emelő tájélménye nem volt, se komor, se veszélyt ébresztő, se fenséges, de természetélményének mindenképpen kellett lennie. A Májusi zápor után című versében fölpáráll valami kamaszkori, üde és eredendő érzékiség, amelyet nemcsak a kapáló asszonyok térdig meztelen lába indít el benne, hanem a nagymessziről ködlő Bükk és a záporverte mező fülldetése is. Ehhez hasonló, áttételek nélküli természetvallomással egész költészetében nem találkozunk. Ő, a Paraszt-Apolló, a nyár fia, a dionüszoszi megmámorosodások szent ügynöke, a tapintás, a simogatás, a recehártya tobagy poétájának mondja magát. A versben csordát emleget, délibábot és alkonyatokat, de ez a csorda és ez a délibáb csillagtávolságnyra esik Petőfi vagy Arany heverő gulyáitól és délibábjaitól. A két költőelőd úgy ír verseket az Alföldről, ahogy például az „öreg Bruegel” fest le őszben, nyárban, télben egy-egy németalföldi tájat, a hitelesség nemes biztonságával. S leírásaikban nemcsak a látvány pontos, nemcsak a részletek: a kopár szik sarja, a heverő göbolyók csoportképe s a káka közt lépkedő gémekek, de a tájra és a természetre rávetülő lelkület is. A múlt századi nemzetszemléletünk, szabadságeszményeink s a múlt századi társadalmat fokozatosan átfűtő népi szemléletünk. Ezért lehetséges, hogy a százvalahány esztendő magyar vidék — a Kiskunság, a Nagy-kunság, Bihar tájai — ma is úgy úsznak elénk s pöröghetnek felejthetetlenül tova, mintha csoda folytán eleven dokumentumfilmet néznénk.

Adytól teljesen idegen ez a kívülre vetülő, szemléletes realizmus. Ha bármilyen tájon halad is át — hazain, francián, svájcin —, úgy viselkedik, mintha bóbiskolna. Mintha becsukott szemmel vitetné magát a vonat bársonyos ülésén mindig valami szívet zaklató cél felé s ha egyszer-egyszer még-

is fölnyitja szemét, csupa álomba hulló töredékeket lát: égig nyúló giz-gazokat a mezőn; kacagó szelet; tajtékos, pányvás méneket, vagy éppen száguldó, vörös szekeret a tengeren. Egyszóval: baljós jeleket, zsúfolt jelentésű látomásokat.

Adynak ezt a természetet elutasító tulajdonságát, mint annyi más képességét elsőül Németh László nevezi meg és írja le a legpontosabban: „Ady Endre Kiskunságára és Koltójára nem kifelé fordul a szem. Ady egyetlen látomása a tulajdon lelke... Aki illusztrálni akarja őt, feledje el a szírványt s ha mégis színeket keres, ne használjon más színt, csak a világtalanság színeit: pirosat s feketét; vonalaira is úgy vigyázzon, hogy utána ne hajoljanak a világ telt idomainak, mert ha Ady fákról és hegyekről írt, nem a világ fáit és hegyeit látta, hanem fák és hegyek ösztövére, lélekbeli jegyét.”

Ady tehát ebben is egyedülálló, sorból kilépő alakja költészetünknek. Hisz nemcsak az előtte járók voltak — Balassitól Petőfiig s Aranyig — kisebb-nagyobb mértékben „természeti költők”, hanem az utána megszületők is: József Attilától Illyésen, Radnótin, Nagy Lászlón át Bella Istvánig s még tovább. Például líra és természet József Attila költészetében a létezés egymáson áthullámzó erői, egymást kiegészítő feltételei. Érdeemes néhány sorát idéznem:

*Fák közt,
virág közt
ülök egy padon.
Kotyogok, mint elhagyott csolnak;
sok lágy levegő locsolgat —
a szabadság nagy csendjét hallgatom
S valami furcsa módon
nyitott szemmel érzem,
hogy testként folytatódom
a külső világban —
nem a fűben, nem a fákban,
hanem az egézszenben.*

Ha egyedül csak Adyból hiányzik ez a természeti hang, vajon mi lehet ennek a tüntetés számba menő különállásnak az oka?

Az, amit másokkal összhangban, Németh László állít és bizonygat: Ady kivételes gondolkodói képessége?

Első hallásra kételkedés nélkül elfogadhatnánk ezt az érvelést, hiszen verseiben és prózáiban nem csupán lírai fölfedezésekre bukkanhatunk, hanem olyan gondolkodói készségekre, olyan történelmi és mélylélektani fölismerésekre, amelyek magánlétünk és nemzeti létünk hasadásos, elvadult, gyötörő; vagy épp föltámadásos kérdéseit érintik sorsszerű beavatkozásként. Akadnak még olyan értelmezői és magyarázói is, akik a hiányzó filozófiai gondolkodás hőforrásait vélték fölfakadni benne.

Ezt a gondolkodói készséget alkatmeghatározó okként, főként ősként bajos volna elfogadni. Adyt különállóvá — az egyedüliek közt is egyedülivé elsősorban talán nem is intellektuális adottságai tették, hanem megfordítva: a szituációja tette őt mély gondolkodóvá. Saját szóhasználatával élve: az idők bételjesülése, muszáj-parancsa. Éppen úgy, ahogy annak idején Petőfit

is a társadalomban, a szellemi életben fölhalmozódó erők összjátéka és önkénye szorította véglegesen bele vállalt szerepébe.

Ha csak röviden is, de nézzük, milyen volt Ady pályakezdő, illetve sorsot meghatározó szituációja.

Első széttekintéskor a millenniumi Magyarország hatalmon levő vezetőinek aransujtásos magabiztosságát láthatta szétindázni mindenfelé a láthatáron. Az ezer esztendő megélt állam operaházi díszleteit.

Ezer esztendő roppant nagy idő a történelemben, s egy nemzetnek, amely ekkora időszak viszontagságát átvészeli, okot adhatna igazi önérzetnek. De a kiegyezéssel állam, amely 67 után egyre feledékenyebbé vált, épp ennek az eszmei s erkölcsi önérzetnek volt a legnyilvánvalóbb cáfolata: nem önmaga volt már, nem az eredeti büszke leszármazottja, hanem egy alku eredménye. Egy finoman bearanyozott hamisítás.

A nemzet és a nemzetet eltaposó birodalom meghitt idillje „boldog békeidőket” keretezett ugyan; komoly ipari s polgári fejlődésnek adott lendületet, a pántlikákkal betemetett alku tényét azonban csak a rövidlátó szemek előtt lehetett valamelyest elrejteni. A századfordulóra világvárossá fölsérdült Budapest, utcáival, városnegyedeivel; látványos palotáival, a földrész első földalattijával, nem hamisítás volt, hanem kápráztató valóság. De ennek a valóságnak komor árnyéka nőtt. Az a furcsa közjáték, hogy a magyar uralkodó osztály az aradi vértanúk kivégzését „hallgatólagosan” jóváhagyó Ferenc József császárral és királlyal hidat avatott Budapesten, mégpedig a róla elnevezett Ferenc József hidat, a mélylélektan fölfedezőjének, Sigmund Freudnak is kivételes csemege volna, ha gyónó díványára az egész magyar arisztokráciát és a pénz új urait odafekteti.

Sok egyéb lehetőséggel együtt ez a hét országra szóló gyógykezelés is elmaradt s Magyarország lelki-szellemi helyzete törvényszerűen romlott tovább. A millenniumi közérzet, igazolva magát a '67 óta megindult gazdasági fejlődés dús tényeivel, a nemzet politikai állapotainak a megmerevítésére törekedett. Mintha csak efféléket susogtak volna maguk elé a parlament felé robogó hazafiúi szívek: „Semmi, semmi baj a nemzettel, semmi, semmi baj a magyarsággal, elélünk mi újabb ezer évig, különösen akkor, ha az utolsó harminc évhez hasonlóan tovább gyarapszunk. Az, hogy nem vagyunk önállóak és függetlenek, persze nagy gond, de minden megéri lassan. Nemsokára például a tisztí kardbojtok nemzeti színűek lesznek. És különben is lesz harmincmillió magyar állam és a Balkánon a magyar hegemonia megteremtődik végre!”

Adynak ez ellen kellett föllázadnia: „Megölnek bennünket a haza nevében — szakad ki belőle a vád egy újságcikkben. — Betapasztják szemünket s bevattázzák fülünket. Extra Hungariam non est vita ... A haza nevében bedugaszolt lelkű embereket adnak a szegény hazának.” Másutt pedig így panaszkodik: „Ez a piros-fehér-zöld özönvíz még azt a kevés kultúrát is megemészti, ami volt ebben az országban. Szomorú itt élni, ahol Nessi Pálok a hatalom s Pósa Lajosok az írók.”

Nyilvánvaló, hogy ilyen helyzetben egy világosan látó, de tehetetlenségre kárhóztatott fiatal magyar értelmiséginek mindennel szakítania kell. Szakítani a türelemmel, a belátással, a haza hamis fölmagasztalásával. Szakítani a Nessi Pálokkal, a Pósa Lajosokkal, a Rákosi Jenővel, Jókai Ferenc Józsefet is magába fogadó ibolyaszemével; szakítani a finomka érzelmekkel, az álnépies helyzetdalokkal, szavakkal, ütemmel, válltartással, min-

dennel, amit a mozdulatlanág, a petyhüdség és a kizsartolt anyanyelv már homokszürkére fakított. Sőt szakítani még a fákkal is, amelyek ott bólongatnak családiasan Arany János verseiben. És meg kell tagadni minden érzelhetőt, ami szösös, bársonyos, andalító s amihez tegnapi kézzel hozzá lehet érni.

Szerintem a mindennel való szakítás logikájából következik, hogy Ady, a magyar költészet nagy csábítójának, a természetnek is hátat fordít.

Még le se írtam a gondolatot, máris megéreztem a mondat fölületes, könnyű siklását. Megéreztem az egyszerűsítést. Ady és a természet viszonya ugyanis ennél jóval feszültebb, bonyolultabb, drámaibb.

Nézzük előbb az egészet a fonákjáról: micsoda kivételes aszkézisre van Adynak szüksége ahhoz, hogy éppen ő, a legváltozékonyabb személyiség, a leggazdagabb emberi természet mondjon le a természet fölmérhetetlen gazdag birodalmáról. Lemondjon a mindennapi testvériesülés szent élményéről, nap sütésben, havazásban, vagy amikor nyílik a katáng! Ady úgy viselkedik a természettel, mint Káin Ábellel — elpusztítja. Magába öli. De a következő pillanatban már dolgozik benne a büntudat, az önvád, a megtisztulás vágya és a megigazulása. Akinek füle van hozzá, kihallja ezt a különös, hideglelés sajjást az olyan verseiből, mint amilyen a Párizsban járt az ősz, vagy a Fedjük be a rózsát című verse.

Egyikben sem a természet a főszereplő, hanem az elmúlás, illetve az elmúlás elleni védekezés titkos életparancsa. A „témák” mögött én mégis ott érzem, mégpedig erőteljesen, a természetelfojtás kényszerét, büntudatát, a valóságos őszök mélytudatba lehúzódot, érzéki emlékét.

Lehet, hogy az én érzékcsalódásom ez? Az én túlzásom? Annyi bizonyos, hogy Ady egyik kulcsszava a dac: a különbözős gyönyörű hitéből fakadó érzet. És ha ez az érzés fejtől a talpáig mindenét átította, mért ne itatta volna át az ösztönvilágát? És mért ne hatott volna a természettel kapcsolatos irodalmi előítéleteire, sőt magára a külső élményekből összeálló valóság értelmezésére is.

Ady számára egyébként is csak az a valóság, amit ő hisz annak, ami az ő lelkéből szakad ki. Ő nem lepárolja a világot magának, de a mákszemtől a parasztszályáig, a héjanásztól Istenig, saját rendjébe illesztve megteremti. Más élményeket gyűjt a világtól, ő élményekkel ajándékozta meg. Amikor az Elbocsátó, szép üzenetet írja Lédának, a kíméletlennek mondott versben nem csupán a szakítás legfőbb indítékait árulja el volt asszonyának, de mellesken elárulja élete s költészete teremtő titkát is:

*Altalam vagy, mert meg én láttalak
S régen nem vagy, mert már régen nem látlak.*

Itt „látott meg” s így teremtett ő természetesen mást is. Így teremtette meg a Magyar Ugar felejthetetlen, lelkiismeret-borzoló képzetét, a Muszáj-Herkulest, a Csók-palotákat, a Hóvár-bérceket, Csaba új népét. Szaknyelven szólva: így teremt összefüggő szimbólumrendszert, mintha földrészeket, vi- zeket s tüzet teremtene.

Költői szimbólumaiban semmi sem érzékletes, semmi sem fogható, semmi sem természeti. Ellenkezőleg, minden erősen stilizált, művi. A holdfény, a halál-árok, az eltévedt lovas ügetése. Stilizáltak még Léda ajkai is. Mégis

ezek az adys kitalációk, adys ráfogások az életre a legtöményebb tárgyias-
sággal vetekszenek. Pontosan úgy viselkednek, mintha tények volnának.

Valójában azok is: lelki tények.

Ady vaskos paradoxonjai közé tartozik tehát az is, hogy ő a legvallomá-
sosabb magyar költő, és verseiben nincs semmi megragadható konkrétság.
Az embernek néha az az érzése, hogy szentek bízhattak csak annyira a lelki
tények sugárzásában, mint amennyire Ady bízott a magáéban.

Művészi módszerét ezért se merném vaskalaposan csak a szimbolizmus
korszellemet földúsító hatásával magyarázni. A francia és a német szimbo-
listák föltétlenül megtermékenyíthették, de egész költészetéből az a széptani
tapasztalat süt, hogy a szimbólumokban való gondolkodás nem egyszerűen
ilyen vagy olyan izmus járuléka, hanem az, hogy maga a szimbólum ter-
mészeti forma és természeti erő. Az emberi agy, az emberi idegrendszer mag-
néziumlobbanással föl villanó képessége. Bizonyosság lehet erre a Biblia tömér-
dek jelképe, az őskultúrák mítoszai, amelyek zsenge formájukban maguk is
szimbólumok lehettek.

Szimbólum és nyitottság, szimbólum és végtelenség: a lélek és a szellem
egymást megsokszorozó erői. Ady, aki egyben akarta látni az egész életet:
születést, halált, elmúlt időt és eljövőt, otthont és otthontalanságot, a törté-
nelem akaratát s az Istenét is, nem köthette le magát sehova. Lebegníe, go-
molyognia, csapongania kellett szabadon. Háborognia két ország: Élet és Ha-
lál fiaként.

Ha nem a dacon alapuló szituációja kényszeríti ebbe az irányba, rob-
banó tehetségével legföljebb az Istent helyettesítő panteizmusig jut el. A for-
dulatról azonban ő maga számol be nekünk:

*Tetszett sorsomnak amarra fordulni,
Honnan jól látszik minden, ami van,
Mindén, ami volt s minden, ami vár
S künnről megjöttek a belső csaták.*

*Óh, belső csaták diadal-gyászútja,
Óh, nagy győzés a legbőszebb jelen,
Óh, rendelés, Te legfőbb Titok,
Gőgöknek gőgje, nagy Gőg: az enyém.*

A bartóki disszonanciát, amely nemcsak egy ember, hanem egy szellem
érvényrejutása is, a teljesség igénye szülte. A feszültségek és az ellentmon-
dások egyensúlyban tartásának a kényszere. Mintha a több évszázadra szét-
gyűrűző szellemi életünkben Ady egész műve ilyen értelmű ellenpont vol-
na: a teljességet — a disszonancia révén — egyensúlyban tartó különös hang-
zás, különös erő.

*

Úgy vágtam neki ennek az írásnak, mint a szőlőhegyi mélyútnak, min-
denféle terv nélkül. Az elején még fogalmam se volt arról, hogy egyszer csak
Juhásznál kötök ki s a végén pedig Adynál.

Hogy milyen ösztön taszigált errefelé, most se tudom. De talán nem is
olyan fontos. Egyszerűen, csak jó volt lépkednem a fölém hajló lombok és

a fölém hajló költők égboltja alatt. Valójában az se izgatott: jól látom-e őket s nagy tükreikben magamat. Egyáltalán: jól látom-e a lírát a természettel való változékony viszonyában.

Úgy voltam hosszú ideig ezzel a kérdéssel, mint a lélegzéssel: nem figyeltem. Még akkor sem, amikor kapkodva szedtem a levegőt. Annak, hogy most ösztönösen fölkapom rá a fejem s izgatni kezd, valamilyen nyomatékos oka lehet. Gyanakodni egyetlen okra gyanakszom határozottan. Arra, hogy az utóbbi évekig eltökélt városlakó voltam. Azok közül az új hitre tért parasztszármazásúak közül való, akik nemcsak felejteni és hódítani akartak, hanem jól is érezték magukat a fővárosban. Szobák, könyvtárak, éttermek, mozik, kavargó presszók légkörében nekem nemigen hiányoztak a fák, a szittyós és csuhés folyópartok. Nem hiányoztak, mert ha akartam, egyetlen hátrafordulásra magam előtt láttam a réti folyókat, a szőlőhegyet, a présházak fehér homlokán ékeskedő napórát, a bitang természetű lódarazsakat, melyek meg-megjelentek a nyárban a fejem körül, mint a levegő sobri jóskái, részegen duhajkodva.

De valahogy az utóbbi időben megritkultak régi emlékeim. Mint akinnek a levegője fogyott el. És arra döbbenek rá újabban, hogy örülök, ha leülhetek egy bokor mellé lélegezni, vagy ha megleshetem a fekete rigót alkonyatfelé, amikor az elszáradt cseresznyefa legfelső ágára ül és éktelen rikácsolással hoz valami halaszthatatlan közlendőt a világegyetem tudomására.

Ez az erőteljes madár-kinyilatkoztatás engem néha mindennél jobban megnyugtat. És úgy vagyok vele, s más hasonló módon visszaköszönő élményeimmel, mint az apai házba visszatérő Tékozló Fiú: azt is csodálkozva nézem meg, amit szerettem és amit nagyon is ismertem egykor.

A múlt évben ismét jártam Finnországban. S egyik üres estémen végignéztem a televízióban egy dokumentumfilmet a finn erdők állapotáról. A film „orvosi látélet” volt. Kiderült belőle, hogy itt-ott a finn erdőket is megtámadta a civilizáció számos nyavalyája. A hír országos rémületet keltett. Másnap mindenki arról beszélt, hogyan lehetne elhárítani a bajt.

Erős büntudat lepett meg ekkor: én vajon kétségbe tudnék-e még esni hasonló hazai hírek hallatán? S ha igen: kétségbeesésemben nem azzal a romantikus hűséggel és sajjággal írnék-e verset továbbra is a természethez, a természetről, mint azok a múlt századi költők, akik tüdőbeteg kedvesükhöz írtak szerelmi ódákat, a végső elsiratás biztos tudatában?

Vannak természetvédő proféták s pártok, akik már évek óta Jeremiás hangján jövendölnek a pusztulásba döntött folyókról, erdőkről, óceánokról. Minden mondatuk ezerszeresen igaz és drámai. Tudom, hogy hozzájuk kéne csatlakoznom, mint egyedüli párthoz, amelynek a programját föltétel nélkül elfogadnám. De mert Magyarországon nincs ilyen párt, az ember marad magának s a természethez való viszonya személyes és meghitt viszonyként lombosodik benne. Mintha Istenhez keresne valaki utat papok nélkül...

Az asztal, ahol e szabadon tenyésző sorokat írom egy szabadon tenyésző kert közepén áll. Hátam mögött akácok, diófák, mogyoróbokrok, cickafarkliget. Jobbra tőlem vadon nőtt cseresznyefák, satnya őszibarackok, bodzasor. A telekhatár szélén daliás vadcsalánok, bürök, lapu, útszéli bogáncs. Úgy érzem magam köztük, mint az a nyelvész, aki szótárban lapozgat.

De az egésztest most, váratlanul, áthangolja egy semmiből ideérkező, dohánysárga színű lepke. Leszáll egy koponya nagyságú kőre. Előbb csak áll,

összezárt szárnyal, aztán elkezd billedezni rajta, mint Picasso artistái a hatalmas cirkuszi labdán. Mintha a világmindenség titkos és kényes egyensúlyát ebben a percben ő keresné.

Nézem a lepkét s valami kozmikus melegség jár át. Valami befelé, a lélek belseje felé terjedő mosoly. És ha időről időre magam is elhiszem magamnak, hogy a talpam és a föld érintkezése lehetett minden erőteljes természetlényem eredete, s hogy ez az „ősi érzékiség” volt később költészetem izgató eleme is, ilyen „lepkés pillanataimban” azonban fölsejlik valami magamon túli bensőség. A természet ehhez a bensőséghez képest csak köznapiság: megszólítható és versbe írható valóság. Susog, esőzik, mennydörög s köveket lágyít holdsütésben.

A haszon

Megyünk J.-vel át a Margit hídon Budáról Pestre. Vibráló, nyári este van; fülledt, párás. A délutáni zápor maradék tócsái még nem száradtak föl a betonhorpadásokból. Ide-oda szökdelve kerülgetjük őket. J. meglepésszerűen belerúg valamibe. A gyöngye világítás miatt nem látjuk, mibe. De olyan hangja van ennek a valaminek, mint a hajcsatnak: zörgő, száraz.

Megkeresem a tekintetemmel, s akkor látom, hogy egy hatalmas szarvasbogár kapálódzik hátára fordulva a lábunk előtt.

J. ösztönösen már pöccintené is lábával el az útból a gyönyörű példányt, bele a Dunába, de én ugyanilyen gyorsan váltó ösztönrel megakadályozom.

— Hasznos? — kérdi J. csodálkozó, sőt elképedő arccal, amikor megérti, hogy a bogarat gyámságom alá helyezem.

Erre én nézek rá elképedve, s kitör belőlem a nevetés. Hasznos? Hogyan juthat ilyesmi az eszébe? Hogyan juthat egyáltalán emberi észbe? Hát lehet hasznos vagy haszontalan egy szarvasbogár behullva és beleveszve a világvárosi kavardásba, tizenöt méterrel a Duna fölött, fű nélkül, fa nélkül, egymagában, siető vagy tócsákat kerülgető lábak szelíd zúrvaraja közben?

De meg kell értenem J. kifinomult észjárását is. Elszégyellte magát, amiért első reflex-mozdulásával bele akarta rúgni a bogarat a vízbe. S maga mentségéül nem tudott mást kérdezni hirtelen zavarában, mint ami a legősibb ítéletünk alapkérdése: hasznos-e?

Mármint: hasznos-e az embernek?

Ez a mélyen izzó önzés, ez a gyakorlatias ösztön az idők kezdete óta vérünkbe vált. Támadó és védekező mozgatainkból ugyanúgy előszikrázik, mint váratlan elszólásainkból, holott sem a hasznosság, sem a haszontalanság fogalma nem ilyen egyértelmű. Mint a világon minden: egyik is és a másik is viszonyt tételez — a hasznosítható és a hasznosító viszonyát. Ami egyértelműen azt jelenti, hogy az érték nemcsak a hasznosíthatóban van elrejtve, hanem a hasznót kereső személyben is. Magyarán szólva: a haszon igazi értékét a viszony jellege, természete, szellemi mélysége határozza meg. Az idő és az alkalom kopársága vagy telítettsége. Ha például J. sem azt kérdi tőlem zavarában a Margit híd közepén, hogy hasznos-e

a szarvasbogár, hanem azt; hogyan kerülhetett ide — a kérdés más érzelmeknek, gondolatoknak, emlékeknek s általuk más értékeknek nyit távot. A gyámoltalan bogár kapóra jön a képzeletnek s rögtön izgatni kezd: csakugyan hogyan röpködhetett ide emeletes házak, villamos huzalok szövevényén át. Magától tévedt ide, vagy kirándulók hozták magukkal egy fűben meghempergetett hátizsákon?

Elég ennyi a tűnődés beindulásához, máris kitarul a gyerekkor nagy csapongásaival s barbár élményeivel. Zöld esték úsznak elem erdőalji csönddel s a levegőben imbolyogva röpködő szarvasbogarakkal. Ott lapulok a fűben, kezemben letört bodzaággal, hogy óvatlan pillanatban lecsaphassak rájuk. Fűt a vadászszenvedély ősi izgalma, de közben mintha Dylan Thomas költő gyerekkori barátja volnék, az ő bagolyhuhogásos verseiben bóklászatok, sőt verset írok magam is; a kezem feje harmatos, és már rég nem az foglalkoztat, hogy hogyan és miként került a hídra a szarvasbogár, hanem az, hogy én hogyan kerültem föl az erdőalji fűből ide az elborultan hömpölygő Duna fölé, autók, villamosok nyüzsgésébe, a világ egyik legvonzóbb városába?

Íme a „haszontalan” bogár máris hasznossá vált, mert abban a viszonyban, ami kettőnk közt a sors esetlegessége révén alakult ki, nemcsak önmagával maradt azonos, de szövetkezett az én képzeletemmel is. Múltammal, sőt a most alakulató jövőmmel is.

A már gyakorlatias világ az ilyen „áttételes hasznot” nem tekinti igazi haszonnak. Legföljebb véletlen szerencsének, költészetnek, bolondériának, vagy hogy a kínálkozó szójáték üdeségével éljek: bogarasságnak. Aki — európai ember létére — alaposan körülnézett Amerikában, meghökkenve könyvelhette el magának, hogy mennyi, de mennyi mosoly, nevetés, fogak és fogsorok kirakati öröme villogja körül. A siker légköre fülig elhúzott szájakat kíván. Célszerűség, hasznosság, lendület, életerő — ezeket a fogalmakat nem csupán a reklámszintű gondolat ismételteti reggeltől estig és égeti bele a tudatba, de a politikai akarat is. Európát Amerikától az Atlanti-óceán mellett még a kételyre, a kételkedésre való hajlam is elválasztja. Mi — óvilágiak — nem vagyunk föltétlenül *borúlátók*, de az átlag amerikai, születésétől és neveltetésétől fogva föltétlenül *derúlátó*; mentes az örökös latolgatásoktól. Talán még a neurózisa is a kötelező vigyorgás egyirányú utcájába tereli bele. És elhúzódik ez a kényszer a halálig, sőt azon is túl! Láttam olyan „kicsattanó egészségről” tanúskodó halottat, akit oly üdére és sportosra maszkíroztak, mintha a halottasházban az utolsó tévéfellépésére készülne.

Mi más ez, ha nem a végsőkig csigázott hasznosságelv? Mért is legyen a halott riasztó? Kinek az érdeke, hogy féljenek vagy undorodjanak tőle? Különösen akkor, ha gazdag volt és bölcsesség helyett igézetes összegű vagyont hagyott az élőkre. A holtak és az élők is úgy próbálják közösen kicselezni a halált, hogy elhazudják belőle a rettenetet. Nem vallás és nem filozófia segíti őket ebben, hanem a kedvező célszerűség, a megrendüléseket áthidaló gyakorlatiasság. A „rózsaszínű praxis”.

A civilizált világ minden országát fenyegeti az amerikanizálódás ragálya. Leginkább épp a technikailag fejlett államokat. Egyrészt azért, mert a tömegtermelés és a megbabonázott fogyasztás korában Amerika az a betegesen izgató maneken, akit másolni kell, másrészt azért is, mert az olyan közvetítőeszközök, mint amilyen a televízió, a rádió, a videó, a film, ezek-

ben az országokban képes legelőször közölni és elterjeszteni a zene, a szórakozás, a viselkedés, az öltözködés, a gondolkodás új módozatait. De, azt hiszem, nagyot tévednénk, ha pusztán a rockzenével, a farmernadrág elterjedésével, a kocogás, az erőfitogtatás divatjával s az üdvösségkeresés hasonló természetű formáival azonosítanánk az amerikanizálódást. Lappangóbb és áttételesebb formái is érvényesülnek. Ilyesminek érzem én a lecsupaszodó haszonelvűség terjedését a világban. A mának élés vigasztalan hedonizmusát: a gyorsan fölserkenő, illetve fölserkentett vágy minél gyorsabb kielégítését.

Az eredeti tőkefelhalmozás korában Amerikát még az ódivatú protestáns erkölcs kormányozta. Dolgozni nemcsak a munkabérért kellett, de a becsület, a tisztesség nevében is. Eszményi az a munkás volt, aki nem dohányzott, nem ivott, nem élt kicsapongó életet. A munkaerejével megtermelt haszon egyúttal tehát a morális értékek takarékkönyvébe is belekerült. De attól a pillanattól kezdve, hogy az amerikai gazdaság elért egy bizonyos szintet s ki tudta elégíteni az alapvető igényeket, gyorsan átállt s hozzálátott ahhoz, hogy a fogyasztói igényeket mesterségesen fölcsigázza. Kezdte meggyőzni a vásárló állampolgárt, hogy olyan árut is vegyen meg, amelyről eddig álmában sem tudott, s talán szüksége se volt rá. A reklám, mint a csábítás műzsája állandóan a jobb dolgok iránti vágyat élesztgette az egyénben. Nem a szükséges került az ember szeme elé, hanem a lehetséges. A lehetséges pedig — mint tudjuk, közegellenállás nélkül — újabb lehetőségre utal, s ezáltal illúziót szül.

Néhány esztendő alatt itt, Magyarországon, belekóstolhattunk ebbe a bódító élménybe. Mindenféle behozatali áru tűnt föl a belváros üzleteiben. Ötféle szappan helyett harmincféle szappan, s tízféle bensőséges, meghitt női holmi helyett ötvenféle kivitelű; s mi vásároltunk, mint akit sajogtató hiányérzet gyötör, vagy, pénz híján, bámultuk csak a kirakati példányokat, amelyek mögött érzéki, párás vidékeket sejtettünk, tengerpartot, nap-sütést, pálmát, lebarnult testeket.

Haszon?

Netán a sóvárgás, vagy a lázadni tudás haszna? Ha a léleké és a szellemé is volna ez az újkeletű sóvárgás, akkor könnyű szívvel rámondhatnánk, hogy még az ilyen bolondító, kéjes csigáztatás is hasznos, de amikor csupán a testre, a test kényelmére szűkül, mi mást mondhat az ember, mint hogy nem egyéb ez, mint az anyagi világ romantikája? Paul Nystrom, a modern piac egyik szakértő kutatója éles szemmel vette észre, hogy az ipari civilizációhoz, járulékos elemként, ma már nem tartozik hozzá a fölhalmozható erkölcsi haszon, ellenkezőleg a „hiábavalóság filozófiája” tartozik hozzá. A kimerült, a fásult, a céljavesztett ember azzal igyekszik el-leplezni — maga előtt és mások előtt is — élete ürességét, hogy újabb és újabb holmikkal, árucikkokkal frissíti föl környezetét. És ha így se nyugszik meg, a hiábavalóság érzése olyan pótcselekvésekre, pótszenvedélyre vált át, mint az alkoholistáknál az ivás kényszere. A fájdalmas úrt újra és újra ki kell tölteni valamiféle ideiglenes reménnyel. Régen a közerkölcs kátéja egyértelműen arra buzdította a dolgozó polgárokat, hogy a munka: erkölcsi kötelesség. Ma szó sincs ilyesmiről. Dolgozni azért kell, hogy a munkás minél eltökéltebb, minél szorgalmasabb fogyasztó lehessen. Ezzel aztán be is zárul az az ördögi kör, amelyet jó néhány amerikai társadalomtudós már az ötvenes-hatvanas években keserűen és pontosan megfogalmazott. Megfo-

galmazásaik lényege az, hogy amikor a gazdasági szükségszerűség behódol a korlátlan gazdasági fejlődés szükségszerűségének, az alapvető emberi igények kielégítése helyett elkezdődik az álgények megfegyvelmezhetetlen elburjánzása.

Ha nekünk itt Közép-Európában ettől a jövőtől közvetlenül nem kell is félnünk, a sóvárgás fertőzése révén számolnunk kell vele. A hiányérzet ugyanis nagyhatású erő volt mindig, már-már vallásos indítékú, s különösen azzá vált napjainkban, amikor tekintetünk úgy sétálgat a világ szemkápráztató üzletnegyedeiben, mint ahogy egy magyar tanyasi lány vonulgat lassan, mondjuk Bécs belvárosában. Legyen bármi a véleménye, megtérve a csillogó kirakatok közül, az ábrándozást, mint valami beteges szerelmet életreszólóan hazahozza.

A társadalmak rossz közérzetét manapság — eszmék és célok hiányában semmi más, még utópisztikus ígéret sem képes ellensúlyozni, csak a „jólét ígérete”, illetve megvalósulása. A közvetlenül fölélhető és hasznosítható haszon.

Vannak idegbetegek, akik céltalanságuk és reménytelenségük állapotában ellenállhatatlanul evés-kényszert éreznek. Mondjuk ki kereken: zabálnak. Az ilyen betegnek hiába szónokolna az orvos aszkézisről, a hang nyilvánvalóan csak vadítaná őket.

Így van ez valahogy azzal a neurotikus tömeggel is, amely áttételek nélkül kívánja megvalósítani saját érdekeit. Elképedve kérdezi ez a tömeg egyetlen ember szájával is: hasznos-e a szarvasbogár egy világváros kellős közepén? Hasznos-e a csodálkozás, a jó emberi szó még akkor is, amikor már veszve minden és nincs értelme semminek se? Ezt kérdezi fölhúzott szemöldökkel: hasznos-e a vers, az igazság, a művészet, a filozófia, az önismeret láza? A célszerűségnek világa fölé odanyomuló szelíd emberi gúny, és netán hasznos-e az is, ami első látásra fölöslegesnek hat és haszontalannak látszik?